

מה נשמע בגרמניה

אסף מונד

ירון ג'אן / רעשי המודרניות: חוויות של שמיעה בגרמניה, 1914-1945, תל-אביב: רסלינג, 2011, 283 עמודים

ההיסטוריון ירון ג'אן מציב את הנוף הקולי החדש הזה במרכז מחקרו **רעשי המודרניות: חוויות של שמיעה בגרמניה, 1914-1945**, שנפתח בהרעשת הארטיילריה של קרבות מלחמת העולם הראשונה ומסתיים ב"פוליטיקת הרעש" (עמ' 126) של המשטר הנאצי. המטרה, כפי שהוא מגדיר אותה בפתחה, היא "לראות מה שמעו בני התקופה, כצעד הכרחי בניסיונו להבין כיצד הם שמעו את סביבתם הקולית... כיצד השמיעו קולות והרעישו, ואולי מעניין מכך - מדוע עשו זאת" (עמ' 14). ג'אן בודק למעשה את הקול הן כמרחב של נורמות חברתיות המתגבשות הודות ליחסי גומלין בין יחידים והן כמרחב של משטור ושליטה, ומנסה להראות כיצד מושגים כמו "רעש" ו"נוף קולי" (Soundscape) מעצבים מציאות פוליטית-חברתית ומעוצבים על-ידיה. היישום של רעיונות מתחום "ההיסטוריה של החושים" (The History of the Senses), ובמיוחד ההיסטוריה של השמיעה, על המרחב הגרמני במחצית הראשונה של המאה העשרים, כולל כמה סוגיות מרתקות בתחום הקשר שבין קול למודרנה, ובראשן: שמיעה צבאית לעומת שמיעה אזרחית; שמיעה כגורם מעצב של תפישות מגדריות; ושמיעה כאמצעי להשלטת סדר פוליטי ועירוני.

ברלין נכבשה על-ידי אוזניים אלקטרוניות. לקראת סוף שנות ה-30 של המאה העשרים פיזר המכון הברלינאי לטכנולוגיה פיזיקלית מספר רב של מיקרופונים בעלי רגישות משתנה בכ-260 נקודות ברחבי העיר, ואלו העבירו את ממצאיהם מדי כמה דקות אל מערכת הניטור המרכזית. כך, במשך 24 שעות נאספו נתונים על הצלילים העירוניים בכרך הגרמני, החל משכונות המגורים השקטות ועד אלכסנדרפלאץ הומה האדם. מערכת הניטור אספה את הקולות שהפיקה התחבורה הציבורית בשעות הבוקר, כשתושבי ברלין יצאו לעבודתם, ובשעות אחר-הצהריים המאוחרות, כאשר הם חזרו לבתיהם. כמה שעות לאחר מכן, בסביבות השעה עשר בלילה, הגיעו אל המערכת הצלילים של טפיפות הרגליים מאזורי הבילוי של העיר, לצד צלילי גרירת הרגליים של אלו שהעדיפו את שעת השינה המוקדמת. כל הקולות הללו ביחד - משעות דמדומי הבוקר ועד הזריחה למחרת, ממרכז העיר ומפרבריה - התגלמו בסופה של הבדיקה ל"מפת השמע" (Lautstärkenkarte) של ברלין, קרטוגרפיה של הרעש העירוני. ניתן להשוות את מפת השמע הזו ל"מפות האור" המצולמות על-ידי לוויינים, ומציגות למשל את ההבדלים בין תאורת החשמל המאסיבית ברחבי דרום קוריאנה המפותחת לחשכה המוחלטת השוררת בשכנתה צפון קוריאנה הנחשלת - הבדלים מהותיים בין שני המרחבים הגיאוגרפיים הללו, אך כאלו שאינם מיוצגים במפות הגיאוגרפיות המוכרות. באותו אופן, מפת השמע שהורכבה מן הממצאים של מערכת ניטור המיקרופונים בברלין מתווכת להיסטוריונים של ההווה את אחד המאפיינים הבולטים של תקופת רפובליקת ויימאר וימי השלטון הנאצי שבאו לאחריה: היווצרותו של הנוף הקולי החדש.

אסף מונד הוא דוקטורנט בבית-הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל-אביב. מחקרו עוסק בשינויים שחלו בלונדון בזמן מלחמת העולם הראשונה. מאמרו "1929: שנה בחייו של אביגדור המאורי, 'רמרק שלנו' הופיע בגיליון 118 של **זמנים**.

זוא"ל: assaf.mond@gmail.com

כבר התייחסו הכרונולוגי שבו בחר ג'אן – מפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914 ועד סיומה של מלחמת העולם השנייה ב-1945, תקופה שמכונה לעתים גם "המלחמה הארוכה" או "מלחמת האזרחים האירופית" – מרמז על הקשר ההדוק שהוא מציג בין חוויות השמיעה בחזית לבין חוויות השמיעה בעורף. בניגוד ל"קריאה האזרחית" של המחקר, שמתמקדת בתהליך היווצרותו של הנוף הקולי אשר אפשר את עלייתם של היטלר והמטטר הנאצי, "הקריאה הצבאית" שלו מתייחסת לאופן שבו מלחמת העולם הראשונה יצרה מציאות מלחמתית מודרנית, ועיצבה חוויה קולית חדשה הן בעבור האזרחים בבית והן בעבור האזרחים במדים שלחמו בה ולאחר מכן שבו לבתיהם.

מלחמת העולם הראשונה, מסביר ג'אן, סימלה את ירידת מעמדה של העין ועלייתה של "השמיעה החמושה" (עמ' 25). במלחמת החפירות, שבה הייתה הארטילריה השחקן המרכזי, זכו הלוחמים רק במקרים נדירים לראות את האויב שנגדו כיוונו את נשקם. הטכנולוגיה המודרנית אפשרה לחולל הרס עקיף, ושדה הקרב הפך למרוחק ומנוכר. לעתים המסקנה של ג'אן נראית גורפת מדי: מלחמת העולם הראשונה הייתה במידה בלתי-מבוטלת גם מלחמה של ראייה, למשל בזכות מצלמות הכיס של קודאק (The Vest Pocket Kodak) שנשאו החיילים בכיסם ושבאמצעותן פגעו בכוחה של הצנזורה הוויזואלית, או בזכות סרטים תיעודיים – גם אם מבוזבזים – שהוצגו בעורף וחשפו את הציבור למראות החזית. בנוסף, גם התקיפות האוויריות נגד אוכלוסייה אזרחית הן במהותן ויזואליות, וג'אן מודה בכך אך ממעיט בחשיבותן, בהתחשב במספר הנמוך יחסית של קורבנותיהן – לא לגמרי בצדק, לאור הנוק הפסיכולוגי המתמשך שהביא לעורף האיום הוויזואלי המתמשך של הפצצות מן האוויר.

עם זאת, האבחנות במחקר זה בנוגע לעלייה בחשיבותה של השמיעה במרחב הצבאי הן מרתקות. ג'אן מציג את הטכנולוגיה משפרת-הקשב שעמה זחלו הלוחמים בשטחי האש כדי לזהות מבעוד מועד את פעולות האויב, במקביל לניסיונם לשמור על שקט – כלומר, "להסוות את חתימתם הקולית" – או מנגד את זירת הלחימה התתי-ימית החדשה שבה נסמכו הצוללות על יכולות השמיעה בלבד כדי לאתר סכנות ופגיעה. לכך ניתן היה להוסיף אולי את לוחמת המנהרות בחזית המערבית, שנצרכה בזיכרון הציבורי כמאבק תת-קרקעי הנשען על יכולות שמיעה והאזנה.

חשיבותה של השמיעה ניכרה לא רק בלחימה עצמה, אלא גם בסופה – בפציעותיהם של החיילים ובמותם, ומנגד בשיבת הלוחמים לביתם שבעורף. אמצעי הטכנולוגיה החדשים, אומר ג'אן, יצרו גם מוות מסוג חדש – כמו זה שהיה מנת חלקם של החיילים הצרפתים באיפר (Ypres) ב-22 באפריל 1915, כאשר הצבא הגרמני תקף לראשונה באמצעות גז. "החיילים הגרמנים... הבחינו כיצד הצרפתים,

שתחילה התבוננו בשוויון נפש בענן המתקרב, החלו מניפים עתה את ידיהם בניסיון לאחוז בגרונם ולשאוף מעט אוויר, בעוד שאחרים נסו לכל עבר מפני הענן המתקרב תוך שהם זועקים בלא קול", מציג ג'אן את תיאור הקרב, ומסביר את חשיבותו. "לעומת כלי הנשק הפירוטכניים, שנמדדו בין השאר באמצעות קולניותם, ביטאה הרסנותו של הגז הרעיל יחס הפוך בין סכנה לשקט" (עמ' 55-56).

ההצגה של הסכנות הבלתי-נשמעות של הגז מסיימת את הדיון במלחמת העולם הראשונה בספר, ומשרתת היטב את המעבר לדיון ברפובליקת ויימאר – שהתאפיינה ברעשים מודרניים עוצמתיים אשר הסתירו סכנות שקטות יותר ופחות. ג'אן טוען כי את המאה העשרים ניתן להבין כ"מאה של חישה", שבה נולדה מציאות פוליטית של התנגשות בין טכנולוגיה המנסה להעצים את הגרייה החזותית והקולית לבין הניסיונות להגבלתה. בתוך המתח הזה הוא מנסה במידה רבה לייצר היסטוריה אלטרנטיבית – ואולי אף "היסטוריה של מפסידים" – המדגישה את חלקן של האוזן ושל השמיעה בעיצוב הפוליטיקה העירונית החדשה.

את הסיפור ההיסטורי הזה מרכיב ג'אן באמצעות מגוון דוגמאות לשינויים פיזיים ואפיסטמולוגיים במרחב הקולי – החל בשעונים חשמליים ובפעמוני הדלת, דרך מכשירי רדיו וגרמופון וכלה במכוניות, באופנועים ובסירנות – המשתלבים לטענה מקיפה אחת בדבר היווצרותו של הנוף הקולי החדש, על השפעותיו התרבותיות והפוליטיות. החידוש המחקרי אולי מוגבל בהיקפו, ומסתכם ביישומן של תאוריות קיימות על תקופה היסטורית שטרם זכתה לניתוח שכזה, אולם מצב זה רק מדגיש את איכותו של הספר ואת יתרונותיו, הן בשביל חוקרים מהאקדמיה והן בשביל קהל הקוראים הכללי – שכן עושר הדוגמאות והאופן שבו כל אחת מהן מייצגת היבט אחר של חיי היומיום בגרמניה בשנים 1914-1945 מקרבים את הקורא אל מושאי המחקר. לחוקרי התקופה מעניק המחקר ממד נוסף של היכרות היסטורית עם גרמניה של מלחמת עולם הראשונה, רפובליקת ויימאר ותקופת השלטון הנאצי, ואילו הקורא המשכיל שאינו חושש מריבוי מושגים אקדמיים ימצא בספר תיאור היסטורי מקיף מסוג שהוא אינו מורגל בו והיכרות אחרת עם חיי היומיום של התקופה.

תחום אחד אשר חוזר ומופיע לאורך המחקר, ומעניק הצצה לעומק בלתי-נראה לעין של חיי היומיום בגרמניה במחצית הראשונה של המאה העשרים, הוא האופן שבו פיתוחים טכנולוגיים שמרחיבים את טווח השמיעה מייצרים אשליה של שחרור – אך למעשה מסתירים ריסונים, תיחומים והגבלות. מטאפורת יפה לכך מוצגת בהקשר של התרחבות השימוש בטלפון בבתי הפרטיים: "הטלפוניזציה של היומיום" ניסתה לתרגם זמינות טכנולוגית לזמינות חברתית, אולם המצאת הזמינות הובילה להמצאת האי-זמינות – שכן בהיעדר נוכחות פיזית, המתקשר נותר נטול

כל יכולת לכפות את שיחתו על הנמען. "שבר זה בין קול לנוכחות בלט במיוחד במפגש עם הבירוקרטיה המודרנית", מציין ג'אן, ומציג במידה רבה את שורשיו של התסכול המוכר כיום אל מול שירותי המענה הטלפוני הממוחשבים בעת הניסיון להשיג מענה אנושי. "הנגישות – או ליתר דיוק, חוסר הנגישות – הקולית הפכה בעידן הטלפוני למקור של עוצמה, הרצון לשוחח עם מאן דהוא אינו בהכרח תנאי לזמינותו" (עמ' 99). כך, היכולת לדבר עם כל אחד הפכה לחוסר יכולת לדבר עם אף אחד.

אחד הביטויים של יחסי שחרור-ריסון הוא מאפיינים של קדמה קולית אשר יוצרים דיכוי מגדרי. כך, מסביר ג'אן, אותות המורס שיצאו מאתר השידור נאוואן (Nauen) בשעות אחת בצהריים ואחת בלילה נועדו אולי ליצור אחידות זמנים בגרמניה ולאפשר לתושבים לכייל את שעוניהם, אך בני התקופה פירשו אותם בין היתר כאמצעי תזכורת לעקרת הבית שהגיעה העת להתחיל בהכנת ארוחת הצהריים. בצורה כזו, הטכנולוגיה גויסה לטובת האחידות האזרחית והקדמה התעשייתית, אך בה בעת תפקדה כאמצעי אכיפה ומשטור בשירות ההיררכיה השמרנית הישנה. למעשה, פעמוני הכנסייה שהנכוחו סדר יום דתי הוחלפו ביצרני קול מודרניים שהנכוחו סדר יום קפיטליסטי-גברי.

דיכוי מגדרי נוסף בא לידי ביטוי בגיוסן של נשים בלבד לעבודה כמרכזניות, תפקיד שבמסגרתו נדרשו להשיב למתקשר ולקשרו באמצעות אין-ספור חוטים וחיבורים לנמען המיוחל. כפי ששילובן של נשים בתעשיית הנשק ובתפקידים "גבריים" אחרים בעורף במהלך מלחמת העולם הראשונה לא קידם שוויון מעמדי אלא רק הנציח את הפערים, כך גם הצבתן של המרכזניות בלב טכנולוגיית הקדמה הקולית רק הנציחה יחסי כוח מגדריים: ג'אן מראה כיצד אותן נשים הועסקו בתנאים מחפירים, נדרשו לדבר בקצב של 40 מילים בדקה ללא הפסקה לאורך משמרות של 12 שעות וסבלו מעייפות כרונית ומהתקפי חרדה – כל זאת על מנת לשרת את התפישה ולפיה הקול הנשי נוגד את הניכור שמציב העידן הטלפוני ומקל את השימוש במכשיר. הטלפניות אמנם הפכו לגיבורות תרבות, ולא אחת הופיעו תמונותיהן בעיתונים, אולם סבך החוטים והמפסקים שעטף אותן הפך לסמל לסרבולם של החיים המודרניים – ובדיעבד, גם לסמל של דיכוי מגדרי.

מכשיר הטלפון הוא גם אחת הדוגמאות הבולטות במחקרו של ג'אן – אם לא הבולטת שבהן – לאופן שבו קול מייצר סדר עירוני, במיוחד במרחב הגרמני, שבו פעלו בתקופה זו יותר מכשירי טלפון מאשר בכל מדינה אחרת באירופה. "הטלפון הפך לחלק בלתי נפרד מהטופוגרפיה של המשרד המודרני", מסביר ג'אן. "בעוד שבמאה התשע-עשרה הונצחה חזותה של הבורגנות בישיבה לצד מכתבה עמוסה בניירות ובמכשירי כתיבה, הונצחה חזותו של הבירוקרט

המודרני כאחד הישוב אל שולחן משרדי בעודו אוחז או משוחח בטלפון" (עמ' 98). השימוש בביטוי "טופוגרפיה של משרד מודרני" איננו מקרי – בדומה ל"מפת הרעש" הברלינאית, זהו חלק נוסף מהחיפוש העקבי של המחקר אחר ייצוגים חזותיים להוויה הקולית החמקמקה. מן המפה הגיאוגרפית הקלאסית, אשר מייצגת גבולות מדיניים, חלוקה בין ים ליבשה והבדלי גבהים, נותר רק הדימוי – והרצון לייצג מרחבים היסטוריים רבי-ממדים תרבותיים, קוליים וחזותיים יוצר חשיבה חדשה על מושגים כמו "מפה" ו"טופוגרפיה".

ג'אן מזהה משמעויות נוספות המשויכות למכשיר הטלפון, ובמיוחד לצורת האפרכסת: ביצירותיו של קפקא האפרכסת היא ביטוי לחרדה שיצר הניתוק בין הקול לבין הנוכחות הפיזית, ובכתביו של זיגמונד פרויד היא אנלוגיה לדמותו של הפסיכואנליטיקאי, אשר הופך את חומר הגלם (גלי הקול, הלא-מודע) לחומר של יצירה (חשמל, פירוש אנליטי). "בעצם פעולת ההמרה הופכות הן אפרכסת הטלפון והן אוזנו של המטפל לאמצעי היכול לפרש את מה שלעיתים אינו ניתן לשמיעה באמצעים אחרים", טוען ג'אן. "תיאור זה... משקף במידה רבה את המורפולוגיה של הטלפון, שהפך בהדרגה למעין קב או תותב טכנולוגי ששיפר והרחיב את תפישתה השמיעתית של החברה המודרנית" (עמ' 100-101). אמירה זו מהדהדת גם היא את מאורעות מלחמת העולם הראשונה – המלחמה שהפעילה אמצעי לחימה מודרניים הרסניים, עיוותה את גופם של הנפגעים ללא-הכר והובילה לפיתוח תעשייה של תותבים לחלקי גוף, דוגמת גפיים ואיברי הפנים. קפקא, ככל הנראה, היה אוהב את ההשוואה לקב ולתותב, המרמזת הן להארכת הגוף האנושי והן לירידה במשמעותו של אותו גוף בעידן המודרני, אל מול הדיכוי של המדינה ושל הבירוקרטיה. כתשובה לכוחות הללו הגיעו כללי השיחה הטלפונית, מעין מאבק מסוף של העולם הישן. "תשובת ה'כאן... מי שם?' הפכה לחלק מהציוויליזציה של הקול והשמע בעידן הטלפון", מסביר ג'אן. "הרצון למסד את השמיעה בטלפון מעידה על תהליך של הטמעה, אך בו בזמן היא מלמדת על הרצון ליצור קצת סדר וודאות באמצעות החלת המושגים של העולם הישן על נופיו הקוליים של העולם החדש" (עמ' 102).

זוהי מהות העיסוק של ג'אן בנופים קוליים ובמרחבי שמיעה: הטמעת סדר עירוני ופוליטי. בהתאם לכך, גם המכונית ורעשיה מוצגים כאמצעי ליצירת מרחבים קוליים – ולתיעודם על גבי מפה. "ברעשיה הרבים שימשה המכונית מעין אובייקט רעש נייד, בעוד שהדרך שעליה נסעה הפכה לביטוי הטופוגרפי והחזותי לכך", אומר ג'אן. "הכביש הפך למפת רעש שסימנה בדרכיה את נתיביו החזותיים של התפשטות הרעש [כך] ברחבי הספר הגרמני" (עמ' 115). רעשי המנועים לא היו רק תוצר לוואי סביל של המודרנה הוויימאריט – הם היו גם כלי למפגן כוח. האופנוע, כלי

תחבורה זול ואמין של בני המעמד הבינוני, הפך לסמל של חתרנות וכמיהה לחירות, ובמידה רבה שיקף בסכנותיו וברעשיו את חוויית החזית. מנגד, הניסיון למשטר את רעשן של המכוניות והאופנועים היה למעשה ניסיון לייצר לא רק סדר עירוני, אלא גם סדר פוליטי, ולכן אין זה מפתיע שהוא זכה לתגובה משורות התנועה הנאצית: הן בהתקנתן של צפצפות רב־טונליות עוצמתיות בכלי הרכב של מפקדי חוליות בפלוגות הסער (SA), כביטוי לבדלנות המרדנית של הארגון, והן במיסוד הרכיבה על אופנועים על־ידי המפלגה וביטולו הלכה למעשה של "עידן הליברליזם של הרעש המוטורי" (עמ' 119) אשר זוהה עם רפובליקת ויימאר.

הנאצים, טוען ג'אן, ביקשו לאחר עלייתם לשלטון להשתלט על החוויה הקולית בגרמניה – באמצעות כינונה של "פוליטיקה רועשת" ושימוש בטכנולוגיה אלקטרו־אקוסטית כדי לתעל את הנוף הקולי לצורכי המשטר. "בלבו של תהליך זה עמד קולו של היטלר, כמעין 'ארכי קול' ששימש נקודת משען להבנת רבים מהתהליכים הקוליים בשנות ה־30 בגרמניה", מסביר ג'אן, ומוסיף כי "הרמקול ומכונת הירייה החלו לקיים בשנות ה־30 סימטריה אפיסטמית שהתבססה על ייצוג סמוי של שני קטבים העומדים בלבו של היחס שבין שמיעה לציות ברייך השלישי" (עמ' 126). להמחשת נקודה זו הוא מציג השוואה בין שתי תמונות: ספירת בוקר של אלפי אסירים במחנה הריכוז זקסנהאוזן ב־1938, וכרזת פרסומת מאותה תקופה המציגה המוני ברלינאים שעומדים בסדר מופתי ומאזינים לנאומו של היטלר הבוקע מרמקול שמוצב על עמוד תאורת רחוב. "ביכולתו האלקטרו־אקוסטית להגביר ולהשליך קול למרחקים הפך הרמקול למתרגם הטכנו־אקוסטי של 'רצון הפיהרר'", כותב ג'אן. "בעוד שהרמקול מייצג את נוכחות האזהרה בציבוריות היומיומית הגרמנית בתקופת הרייך השלישי, מייצג המקלע את תווית המחיר

המשולמת על־ידי מי שמעז להפר את הסדר הציבורי. בעוד שהאחד מרמז על אזהרה, מרמז האחר על העונש" (עמ' 144). זו השלמה של התהליך שהעניק למחקרו של ג'אן את התיחום 1914–1945: הרעש המודרני הכאוטי ו"השמיעה החמושה" של חזיתות מלחמת העולם הראשונה תורגם באמצעות מגוון טכנולוגיות לנוף הקולי העירוני והפוליטי של רפובליקת ויימאר, עד שבדומה ליתר מאפייני התקופה, הוכפף למשטר הנאצי הדכאני ונוצל לטובתו. היו אלו הימים שבהם היכולת לשמוע ולקלוט קולות הפכה לחלק מהותי מהקיום החברתי והפוליטי בעיר, אך גם לתפקוד הבסיסי בה – ומעידות על כך התקנות הרפואיות המחמירות להענקת רישיון נהיגה, שקבעו בשנת 1932 כי הרישיון יוענק רק למי שיוכל לשמוע ולהבין כהלכה דיבור בלחש ממרחק של חמישה מטרים. "מקור ההשראה לאמות המידה השמיעתיות בדבר הכשירות לנהיגה התבסס באופן מושגי וסמלי על הקבלה בין רעשיה וקולותיה של העיר המודרנית לנוף הקולי של שדה הקרב הטכנולוגי כפי שהתגלה במלחמת העולם הראשונה", מפרש ג'אן את מקור הבדיקה ואת תהליך הטרנספורמציה הקולית. "בניסויים שעסקו בבדיקת היכולת לשמיעה מרחבית בתנאים של צפירות ורעשי מכוניות, נעשה שימוש בשיטות חקירה והנחות תיאורטיות שנשענו על ממצאי מחקרים בנוגע להתמצאות הקולית שנערכו בקרב תצפיתנים ארטילריים במלחמת העולם הראשונה" (עמ' 123).

כך, רעשי הארטילריה הגרמנית מתורגמים לרעשיה של המכוניות הגרמניות, ולאחר מכן מופיעים מחדש בצורה קרובה יותר למקור – כאשר מכונת הירייה והרמקול הנאציים משתלטים על הנוף הקולי הגרמני. שדה הקרב מהחזית מופיע מחדש כשדה קרב עירוני אשר מתועד ב"מפת רעש", ולבסוף הופך לשדה קרב פוליטי.

מערכת **זמנים** מקבלת מאמרים בשפה העברית הדנים בנושאים היסטוריים מובהקים והפונים אל הקהל המשכיל ולא רק אל המומחים בתחום מסוים. כל מאמר המוגש ל**זמנים** נקרא על־ידי קוראים חיצוניים שקובעים את מידת התאמתו לכתב העת.

אורכם של המאמרים עד 7,000 מילים, ללא הערות שוליים. בסוף המאמר תוצע רשימה קצרה של ספרות מחקר מתאימה.

את המאמרים יש להגיש מודפסים ברווח כפול (רצוי בתוכנת Word) ולשלוח כצרופה בדוא"ל אל כתובת המערכת. רצוי לצרף הצעות לאיורים, לרבות הכיתוב לכל איור, וכן תקציר של המאמר באורך של מאה מילים לכל היותר.

כתובת המערכת: זמנים, בית־הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב 6997801, טלפון: 03-6406367, דוא"ל: zmanim@post.tau.ac.il

להזמנת מנוי: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, רחוב ביתר 2, ת"ד 10477, ירושלים 9110401, טלפון: 02-5650444/5, פקס: 02-6712388, דוא"ל: shazar@shazar.org.il

כתובת המו"ל: בית ההוצאה לאור של אוניברסיטה הפתוחה, אוניברסיטה הפתוחה, הקריה ע"ש דורותי דה רוטשילד, דרך האוניברסיטה 1, ת"ד 808, רעננה 4353701, טלפון: 09-7781838, פקס: 09-7780667, דוא"ל: livnatch@openu.ac.il

עריצות הרוב: על יהודים ועל שווים יותר בפולין

יפעת וייס

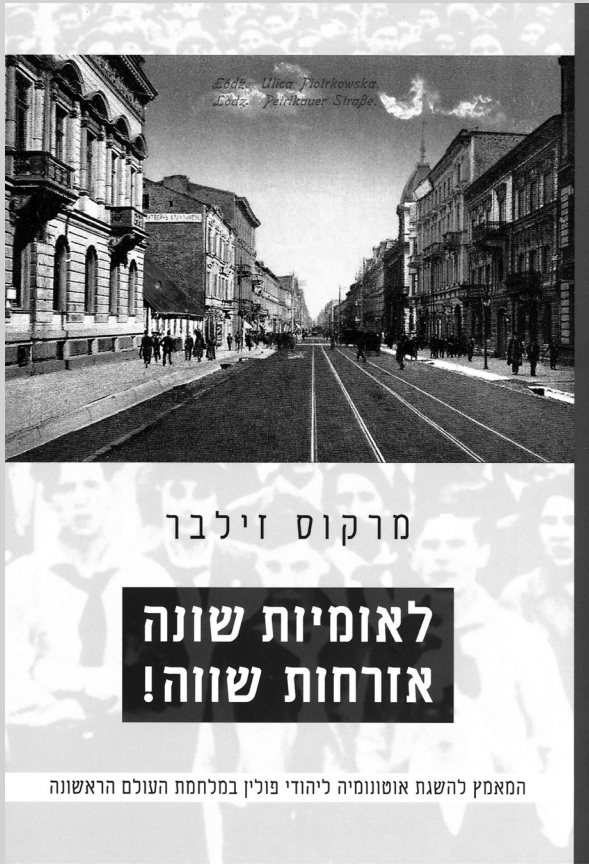
מרקוס זילבר, לאומיות שונה אזרחות שווה! המאמץ להשגת אוטונומיה ליהודי פולין במלחמת העולם הראשונה, ירושלים: הוצאת מרכז זלמן שזר בשיתוף עם אוניברסיטת תל-אביב – פרסומי המרכז לחקר התפוצות על שם גולדשטיין-גורן, 2014, 406 עמודים

בחיבורו האחרון **האיסונומיה המודרנית: הגנה על זכויות אדם והשתתפות דמוקרטית כסדר שוויוני** (*Die moderne Isonomie: Menschenrechtsschutz und demokratische Teilhabe als Gleichberechtigungsordnung*, Wien: Böhlau Verlag, 2015) ביקש ההיסטוריון האוסטרי גראלד שטורץ (Stourzh) להפנות את תשומת הלב למושג היווני העתיק "איסונומיה" (*Isonomia*), שלטענתו לא זכה לתשומת הלב הראויה; וזאת בניגוד למושג אחר בן אותה תקופה, שזכה ליוקרה רבה ולשימוש מופרז של ממש, "דמוקרטיה". לדעתו של שטורץ, בתהליך התקבלותו של מושג הדמוקרטיה בתרבויות הפוליטיות המודרניות נשכח רעיון אחר מבית מדרשה של הדמוקרטיה האתונאית, האיסונומיה – השוויון בפני החוק. במושג זה הוא רואה ערובה לקיומה של דמוקרטיה אמיתית, השונה בתכלית השינוי מן הפרשנות המצומצמת והמקובלת לדמוקרטיה כ"שלטונו של הרוב" – שלטון שמשמעותו לעתים קרובות איננה אלא עריצותו של הרוב. כמי שעסק חלק ניכר מחייו בחקר מדיניות המיעוטים של האימפריה האוסטרו-הונגרית והעמיד שורה ארוכה של תלמידים בתחום, וכבן תקופתו, שטורץ רואה בהבחנה זו את הערובה היחידה לשמירת זכויותיו של הפרט במשטרים המכנים עצמם "דמוקרטיים", לרוב בשל הצורך בלגיטימציה בינלאומית.

ואכן, הדרמה הפוליטית שפורש ספרו של מרקוס זילבר **לאומיות שונה אזרחות שווה!** מתרחשת כל כולה בין שני קטבים אלה: בין העיקרון של שלטון הרוב לבין העיקרון של שוויון זכויות. הספר בוחן את התנאים שבהם גיבשה האומה הפולנית במהלך מלחמת העולם הראשונה – תחת כיבוש ועל סף עצמאותה – את יחסה למיעוטים החיים בקרבה בכלל ולמיעוט היהודי בפרט. הכותב בוחר שלא לחרוג מהתקופה הקצרה יחסית, ארבע שנות מלחמת העולם הראשונה, ולהימנע כמעט לחלוטין מדיון במדיניות

פרופסור יפעת וייס מלמדת בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו ובבית הספר להיסטוריה, ועומדת בראש מרכז מינרבה ע"ש פרנץ רוזנצוויג לחקר התרבות ותולדות הספרות היהודית-גרמנית באוניברסיטה העברית בירושלים.

יא"ל: yfaat.weiss@mail.huji.ac.il

המיעוטים של פולין העצמאית בין שתי מלחמות העולם. כך או כך, ארבע השנים שבהן מתמקד הספר הן פרק זמן דחוס באירועים פוליטיים ובהתפתחויות צבאיות ומדיניות, והאינטגרציה שלהן במארג נושאי וכרונולוגי תוך שמירת מתח סיפורי אינה פשוטה כלל ועיקר. הרחבתו של הדיון לתקופות מאוחרות יותר הייתה גורעת מהניתוח הפרטני שמציע הספר, ומאליו גם משליכה מן המאוחר על המוקדם. הכותב מסתפק בהתמקדות במעמדו של המיעוט היהודי בשתי זירות במקביל – בפולין הקונגרסאית תחת הכיבוש הגרמני מחד גיסא, ובשטחי גליציה המסונפים לאימפריה האוסטרו-הונגרית מאידך גיסא. הוא מנתח שני מקרי מבחן אלה לאורך שנות המלחמה בתנאים של חזית משתנה, הגוררים עמם שינוי בעמדתם של השחקנים החיצוניים – מעצמות המרכז גרמניה ואוסטריה-הונגריה, והשחקנים הפנימיים – הפולנים מזה והיהודים מזה. שימת הדגש בשלב הטרום-ריבוני חושפת את הפער הבלתי-ניתן לגישור בין האזרחות האוניברסלית, שאותה נאות הרוב הפולני להציע למיעוט היהודי, לבין קוצר ידה של הנוסחה האוניברסלית להגן על זכויותיהם של היהודים. יתר על כן, משעה שהבינו הנציגים היהודים כי אזרחות אוניברסלית

זו מכשירה למעשה את הקרקע לאפליה מבנית של המיעוט היהודי, רובם החלו לחפש אחר נוסחאות חלופיות.

שלוש נוסחאות עקרוניות על עתידה של פולין עלו לדיון על שולחן של מעצמות המרכז במהלך שנות המלחמה. היקפה הטריטוריאלי של כל אחת מהן הֶצְבָּה או הרחיבה (ביחס הפוך) את טווח זכויותיו של המיעוט היהודי: נוסחה טריטוריאליה מקיפה הגדילה את סיכוייה של תפישה רב־לאומית בפולין העתידית, בעוד פתרונות מצומצמים יותר עודדו את השאיפות, שלא לומר הדרישות, למדינת לאום פולנית. כך, בראשיתה של המלחמה נשקל לפרק זמן קצר פתרון "טריאליסטי" (משולש), שדגל באיחוד פולין הקונגרסאית הבלתי־מחולקת – שעד המלחמה הייתה בשליטת רוסיה – עם גליציה, שהייתה תחת שלטון בית הבסבורג. איחוד זה היה יוצר "גליציה מורחבת" שהייתה נעשית הצלע השלישית בממלכה הדואלית של הקיסר פרנץ יוזף, לצד "אוסטריה" ו"הונגריה". במקביל לנוסחה זו שקלה גרמניה להקים מדינת חיץ מרובת־לאומים, שאליה יסופחו טריטוריות מערביות שכבשה מרוסיה. בשתי גרסאות אלה נועדה המדינה הפולנית להיות רב־לאומית במהותה, וכפועל יוצא מכך להעניק אוטונומיה תרבותית פרסונלית למיעוט היהודי. בבחינתן ובקידומן של שתי היוזמות טיפל "הוועד למען המזרח" (Komitee für den Osten), ארגון יהודי־גרמני שזכה למעמד של שותף ובן שיח מרכזי בגיבוי של משרד החוץ הגרמני, תוך שהוא מייצג את יהודי פולין נעדרי הייצוג. הנוסחה השלישית, שהתפתחה בשלביה המאוחרים של המלחמה, כיוונה לתקומתה של ישות פולנית לאומית, בגבולות ובריבונות מקוצצים, שתהיה תחת חסות גרמנית. לו התגשמה נוסחה זו, היה גדל חלקם היחסי של היהודים בקרב כלל האוכלוסייה, וכפועל יוצא מכך זכויותיהם היו צפויות להצטמצם. ברי היה לכול, כי היהודים לא יוכלו לשים את מבטחם במדינת הלאום הפולנית. משום כך בחלוף הזמן, וככל שגדלו סיכוייו של פתרון זה, החל רובה של ההנהגה היהודית בפולין לתלות את יתרו בערובות בינלאומיות ולתבוע למעשה אזרחות דיפרנציאלית; כלומר, ההנהגה שאפה למודל המעניק זכויות שונות לקבוצות שונות על בסיס שיוך ומוצא, וראתה בו ערובה יחידה לזכויות המיעוט היהודי.

ספרו של מרקוס זילבר עוסק במנגנוני ההכלה ומנגנוני ההדרה שהפעיל הרוב הפולני בניסיונו לעצב את מדינתו המתהווה. בעוד הגיון ההדרה נהיר ומשתמע בעצם מאליה, מרקוס זילבר מבקש להפנות את תשומת לבו של הקורא להגיונה של ההכלה. זו היוותה כמובן תנאי יסוד שבלתו לא הייתה זוכה פולין להכרה בינלאומית, לגליטימציה ולתמיכה בשאיפותיה הלאומיות. לשם כך היה עליה להפגין את כוונתה להיות מדינת כל אזרחיה, ואת נכונותם של האזרחים העתידיים להכיר בפולין כמדינתם. יתר על כן, הכלתם של כלל התושבים במערך האזרחות היוותה תנאי יסוד לשליטה בטריטוריה, תנאי שהוא בסיס הכרחי לכל

תביעת ריבונות, ואילו במישור התפעולי האזרחות חיונית לרישום, לפיקוח ולשליטה על התושבים. פולין, אם כך, לא יכלה שלא לנקוט צעדים להכלתם של המיעוטים בשטחה בכלל והיהודים בפרט, ובה בעת לא נותר לה, לאור שאיפותיו האתנר־לאומיות של הרוב, אלא לפעול להדרתם.

ואכן, במרכזו של הספר, מרקוס זילבר פורש ומנתח את המהלכים הסבוכים שהפעילו נציגיו של הרוב הפולני – מגויבים בתמיכתם השקטה או הפעילה של כוחות הכיבוש – לצמצום משקלו של המיעוט בגופי השלטון, ובהתאם לכך גם בחלוקתם של המשאבים הציבוריים. מהלכים אלה התבצעו באמצעות צעדים ויוזמות חקיקה, שנועדו להגביל את אפשרותו של המיעוט היהודי לזכות בייצוג יחסי לחלקו באוכלוסייה במסגרות הארציות והמקומיות, מנעו ממנו באופן פעיל את השימוש השווה במשאבים הכלליים, וחסמו את הביטוי החופשי והשלם של סממניו התרבותיים והלשוניים במרחב הציבורי.

אחד מן האתגרים המרכזיים שהציב המיעוט היהודי בפני חברת הרוב הפולנית היה התרכזותו באזורים העירוניים בכלל ובוורשה בפרט. בשנת 1913 הגיע חלקם של היהודים בוורשה ל־37.6 אחוזים, ואילו במהלך המלחמה הוא עלה ל־44.9 אחוזים. עלייה זו נבעה מעזיבה של פולנים מהמעמדות הנמוכים לכפרים, מיציאת המנגנון הרוסי מוורשה ומזרימתם של פליטים יהודים אליה. "אמנם המבנה האורבני של העיר היה סרגטיבי, אבל הייתה זאת עיר דו־לאומית של ממש" (עמ' 149), מציין זילבר. מצב זה היה כמובן בלתי־נסבל מנקודת מבטו של הרוב הפולני, על אחת כמה וכמה בעקבות הבחירות שאפשרו הרשויות הגרמניות במרס 1916, ובהן התירו להחליף את המועצה העירונית הוורשאית הממונה במועצה נבחרת. בתנאים אלה היו הבחירות "מעין בחירות זוטא לסיים הפולני" (עמ' 147; סְיֵים [Sejm] – הבית התחתון של הפרלמנט הפולני). מאמציה של חברת הרוב הפולנית הושקעו אם כן ביצירתם של מנגנונים שיחסמו את אפשרותו של המיעוט לממש את גודלו הריאלי במועצה. לאחר שחלק מן הפרברים צורפו לשטחה המוניציפלי של ורשה ירד אמנם חלקם של היהודים בעיר ל־42.9 אחוזים, אך בצעד זה לא היה די מבחינת הרוב הפולני. משום כך הונהגו כמה תקנות וחלוקה לקוֹרְיֵיות (curia), קבוצות בחירה על בסיס השתייכות חברתית) שנועדו לצמצם את הייצוג היהודי. בעוד שהתקנה התובעת שליטה בשפה הפולנית כתנאי יסוד לבחור ולהיבחר – "שעוקצה היה אנטי־יהודי" (עמ' 150) – לא פגעה בציבור היהודי בצורה אנושה משום שרובו (כ־75 אחוזים) שלט בשפה, התקנה המחייבת נתינות או תושבות בעיר של 15 שנים לפחות הציבה מכשול רציני, והדירה למעשה מן הזכות לבחור ולהיבחר את היהודים המכוונים "ליטוואקים" ("ליטאים"), כלומר אלה שהיגרו בתחילת המאה העשרים אל מלכות פולין מהפלכים הצפון־מערביים של המדינה הרוסית.

קיפוח נוסף התבצע באמצעות החלוקה לשש קהילות, ובמניפולציה שנעשתה בקוריה השלישית שנועדה לייצג את קבוצת המשכילים, אך כללה את הכמורה הקתולית בלבד. בסיכומם של אותם מהלכים הגיע מספרם של הצירים היהודים במועצה העירונית ל-21 אחוזים בלבד, כמחצית משיעורם באוכלוסייה ונמוך בצורה ניכרת מחלקם היחסי בספר הבוחרים. במקביל הוגבלה חברותם לוועדות שעסקו בנושאים משניים בחשיבותם בלבד, ונמנעה העסקתם של יהודים במשרות ציבוריות. "תמורת הכלתם במבנה הפוליטי המתהווה", מציין זילבר, "נאלצו היהודים להסכים לייצוג מוגבל שלא יאיים על ההגמוניה הפולנית. תמורת הכרה בזכותם לייצוג נאלצו היהודים לוותר על היקף הייצוג" (עמ' 163). דפוס זה עתיד היה לשוב ולהישנות בבחירות לשלטון המקומי בערים אחרות בפולין הקונגרסאית.

"גיאוגרפיית הבחירות" (עמ' 254) השתקפה גם בגופים הארציים של פולין העתידית. יוזמה של שלטונות הכיבוש הגרמניים בסתיו 1916 להקמתה של מועצה מחוקקת (יוזמה שבסופו של דבר לא יצאה לפועל) קיפחה את העיר לטובת הכפר בחלוקתם של אזורי הבחירה. כאשר הוקמה "המועצה הזמנית של המדינה" (Tymczasowa Rada Stanu), ששימשה גוף מייצג למושלי אזור הכיבוש עד ספטמבר 1917, רק אחד מבין 25 החברים שנבחרו אליה היה יהודי – קז'ימיראז' נתנון (Kazimierz Natanson), דמות בולטת בחוגי המתבוללים הוורשאים, שספק אם ייצג בצורה כלשהי את הציבור היהודי. בולטת אף היא הייתה אפלייתם של היהודים ב"מועצת המדינה" (Rada Stanu Królestwa polskiego), שנבחרה באפריל 1918. שאיפתם של נציגי הרוב היהודי כי הבחירות יהיו יחסיות ושוות הייתה כמובן חסרת כל סיכוי; מנגנון הבחירה בפועל, שפָּלַל נציגים נבחרים לצד נציגים ממונים, הוביל בסיכומו של דבר לבחירתם של שמונה נציגים יהודים מכלל 110 חברי המועצה. אם לא די בכך שהייתה זו רק מחצית מחלקם היחסי באוכלוסיית פולין, השתייכו רובם של הנציגים למחנה האסימילטורי או האורתודוקסי, קרי לקבוצות מיעוט שלא שיקפו את העדפתו של רוב הציבור היהודי למידה מסוימת של אוטונומיה יהודית, נטייה שהלכה והתחזקה במהלך המלחמה. בדומה למתרחש בשלטון המקומי, לווה תת־הייצוג גם בקשיים במישור הביצועי: תקנות שונות הגבילו את יכולתם של הנבחרים היהודים להעלות שאילתא, להגיש הצעות דחופות לסדר היום ולהשתתף בעבודת הוועדות. הטיות אלה הורגשו גם בעבודתה של ועדת הסיים של מועצת המדינה, שאמורה הייתה לנסח תקנון בחירות; אף שזו לא סיימה את עבודתה ולא הגישה את מסקנותיה עד תום הכיבוש, היה בה כדי להעיד על המגמות העתידיות של פולין העצמאית.

לצד הגבלת הייצוג היהודי בגופי הממשל פעל הרוב הפולני גם לצמצום הזכאות לחלק היחסי במשאבים

הציבוריים ולפגיעה בהכרה תרבותית בתחום החינוך. כל עוד היו היהודים נתונים לסמכותו של שלטון הכיבוש, הכיר זה ביידיש ותמך במערכת החינוך היהודית האוטונומית. חשוב לציין שבשלבים המוקדמים הושפע השלטון הגרמני מ"הוועד למען המזרח", שהצביע על דמיון בין היידיש לגרמנית ועל יכולתה של היידיש להעמיק את ההשפעה הגרמנית על האזורים הפולניים. עמדה זו הצטיירה כבעלת ערך באזורים שבהם התגוררו גרמנים רבים כלודז', אך במהלך המלחמה איבדה מחשיבותה. בספטמבר 1917 הועבר תחום החינוך מידי שלטון הגרמני לידי המועצה הזמנית של המדינה הפולנית. זו בחרה להדיר את היידיש ולשלוט ממערכת החינוך היהודית ביידיש מעמד ממלכתי או הכרה ציבורית, ובכך להפוך אותה לפרטית. בהתחשב בכך שבמקביל הגבילה דה פקטו את מספרם של מקומות הלימוד הפתוחים בפני תלמידים יהודים במערכת הכללית, פגעה המועצה הזמנית בהשכלתם של יהודים בכלל ולא רק באפשרויותיהם לרכוש השכלה יהודית. ואילו ביחס למיעוטים האחרים נקטה המועצה מדיניות שונה: הגרמנית, הליטאית והאוקראינית הוכרו כשפות מיעוט ומערכות החינוך של המיעוטים הדוברים שפות אלה זכו לתקצוב ציבורי.

כדי להסביר פער זה מגייס זילבר את מושג "ההון התרבותי" של הסוציולוג פייר בורדייה (Bourdieu), שבו הוא רואה כלי ניתוח לחקר הלאומיות בכלל והלאומיות היהודית בפרט (עמ' 17). זילבר מסמן את היידיש כהון תרבותי, שיכול היה להוות מכשיר ראשון במעלה לניעות חברתית ולהתעצמות כלכלית של המיעוט היהודי, לו אך הכירה בו חברת הרוב כחלק מן ההון התרבותי ההגמוני. אלא שחברת הרוב הפולנית חששה בדיוק מן הפוטנציאל הגלום בשפה זו, כלומר מהפוטנציאל המודרני של החברה היהודית המרוכזת בערים הגדולות, ולא מן הנבערות שייצגה היידיש, כפי שסברו בטעות אחרים. זו גם הסיבה שבגינה סירבה החברה הפולנית להכיר ביידיש כשפה רשמית של מיעוט לאומי הזכאית להיכלל במערכת ההשכלה הציבורית; מאותה סיבה עצמה היא הכירה בשפות האחרות – שפות ששימשו אוכלוסיות כפריות, פריפריאליות באזורי הספר הפולני. טיפוחן של האוקראינית, הגרמנית והליטאית באמצעות המערכת הציבורית הבטיח את הנצחת נחשלותם של מיעוטים אלה וסיכל את האפשרות שיהיו תחרות לבני הלאום הפולני בתהליכי המודרניזציה והאורבניזציה. זהו ניתוח מרתק, משכנע וחדשני. טוב היה אם לא היה מוצג כניתוח כמעט בלעדי לפרקטיקות המפלגות והשליליות של האזרחות הדיפרנציאלית הפולנית. כוחו של הסבר זה אף היה עולה, אם היה הספר מציע ניתוח של ממש למניעים נוספים, כגון אנטישמיות או אפליה על בסיס דתי; המחבר אינו פוסל מניעים אלה, אך מאיין אותם מעצם החלטתו שלא לדון בהם כלל, ולמעשה להתעלם מהם.

קראו בגיליון הבא של זמנים

גיליון מס' 133 (חורף 2016)

גיליון מיוחד

נוסעים ומסעות

בין המאמרים:

דניאל הרשנזון / חילופי שבויים נוצרים
ומוסלמים בים התיכון בעת החדשה המוקדמת

ג'ניפר פוליאקוב־ז'ורוב / מסעם של עבדים
ושפחות ממזרח אירופה למזרח התיכון ובחזרה
בעת החדשה המוקדמת

דוד מלכיאל / הקרוקודיל והציפור: הלימוד
והתצפית בחוויית הנוסע בתקופת הרנסנס

מירי אליאב־פלדון / לודוביקו די ורתמא:
מתחזה סדרתי

אלחנן ריינר / חיבור־מסע וגורלו: מנחם
החברוני ו"מכתב" המסע שלו

אלכס קרנר / מילים ובגדים במפגש
בין האירופאים לבין ילידי העולם החדש
במאה השש־עשרה

אמה מעיין־פנר / שיווק קדושה: מסע צילומי
לארץ הקודש במאה התשע־עשרה וראשית
המאה העשרים

קבצים מתוכננים לגיליונות הבאים:

- < באחרית מלחמות
- < המהפכה הרוסית
- < חמש־מאות שנה לרפורמציה

בקרו באתר הבית של זמנים:
www.openu.ac.il/zmanim

ספר זה נבדל מההיסטוריוגרפיה היהודית המקובלת. הוא עוקב אחר ההתפתחות ההדרגתית שבמהלכה הכיר רוב רובו של הציבור היהודי בהבטחות השווא שצופנת בחובה האזרחות האוניברסלית, ופנה לחפש אחר ערובות קולקטיביות, קרי גישות אוטונומיסטיות. הספר אינו מתבונן בתהליכים אלה מבעד למשנתם הסדורה של מנהיגים יהודים ושל תנועות ומפלגות יהודיות, אלא בוחן את יחסי הגומלין שבין הרוב למיעוט במסגרת התמסדותה של מציאות אזרחית מפלה במדינה הפולנית שבדרך. "אצלנו" אך "לא משלנו" – כך מאופיינת לכל אורכו של הספר עמדתו של הרוב הפולני למיעוט היהודי שבקרבו, עמדה השומטת את הקרקע מתחת רגלי המחזיקים בעמדות ליברליות של אזרחות כקטגוריה אינדיבידואלית. הספר מתאר את היווצרותה והתבצרותה של הגישה האוטונומיסטית היהודית, וללא ספק אף אהדה אותה. מעט אהדה לאורתודוקסיה או למתבוללים הייתה מאזנת את התיאור, שכן למעשה אף לא אחת מן הגישות הציעה מענה הולם ליהודי פולין, אשר גורלם, כידוע, עתיד היה להיחרץ מחוץ לתחומיה.